

İsayeva Nazxanım Etibar qızı¹**İNŞA YAZILARININ ŞAĞİRDƏLƏRİN YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA ROLU**

Şagirdin yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə məktəb dərslərləri əsas vasitədir. Azərbaycan dili dərslərində inşə, imla, ifadə, esse, əməli yazılar kimi bir sıra yazı növləri var. Dərslərdəki inşə yazıları şagirdi tənqidi, həmçinin yaradıcı yanaşmağa təşviq edir, yazı, müstəqil düşünmə, fikirlərini dolğun ifadə etmə və tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

A.V.Tekuçev inşə yazılarının məhz bu cəhətini nəzərə alaraq göstərir ki, inşə-çoxcəhətli, rabitəli çalışmaların bir növü kimi məzmunu saxlamaqla ifadə dairəsini genişləndirməyə xidmət edir”[3, 395]. “İnşə əsasən bədii əsərlərin məzmunu, təhlilini özündə cəmləşdirən “Ədəbiyyat” fənninin yaradıcı yazı növüdür və qiymətləndirmə meyarı konstruksiya zənginliyi, mətnin ifadəliliyi və vahid üslubda yazılması xarakteri ilə bağlıdır”[1, 72]. Şagirdlərin inşə bacarıqlarına nə dərəcədə yiyələnməsi, onun dərslərdə təşkil olunma və təqdim edilmə səviyyəsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Düzgün və məqsəduyğun aparılmış yazı tapşırıqları, şagirdlər, həmçinin müəllimlər üçün əhəmiyyətlidir. Bu məqalədə, inşə yazılarının təşkil edilməsi və həmin yazıların tədris prosesi zamanı rolu araşdırılıb, təhlil ediləcək. Məqsədımız, cari dərslərdə inşə yazılarının aparılması və hansı mövzularda işlənməsini araşdırmaq, güclü həmçinin zəif tərəflərinin müəyyən etməkdir. Məktəb dərslərində inşə yazılarının təqdim edilməsini araşdırmazdan əvvəl, inşə yazılarının nəzəri cəhətdən təhlil edək. İnşə başlıq, epigraf, giriş, əsas hissə və nəticə hissəsindən ibarət olur. “Başlıq mövzu problemika və elmi tezisə uyğun ola bilər” [7, 47].

Şagird yazdığı inşaya epigraf əlavə edə bilər. Bu onun mövzunu daha yaxşı başa düşdüyünü göstərir. Məndən seçilmiş, məğzi ilə səsləşən qısa bir cümlə, atalar sözü ya da ki, aforizim epigraf kimi verilə bilər. İnşə yazılarkən giriş, əsas və nəticə hissəsi olur. Bu hissələr plan tərtibi zamanı, əvvəlində rum rəqəmləri ilə işarələnməli və adlandırılmalıdır. İnşə ilk növbədə qaralamada yazılmalı, dəyişikliklər ediləcəksə, burada edilməli, daha sonra üzü səliqə ilə köçürülməlidir.

İnşə yazarkən giriş hissəsində əsərin yazılma dövrü, tarixi qəhrəmanın prototipi müəllifin əsər barədə daxili hissə və düşüncələri haqqında yazmaq olar. İnşə yazılarının əsas hissəsində mövzunun əsas məzmunu, çatdırmaq istədiyi ideya, fikir, arqumentlər ətrafı şəkildə izah edilir. Nəticə bölümündə mətnə əsasən müəyyən qənaət gəlmək, ümumiləşdirmələr aparmaq, qəhrəmanın xarakteri, hissə, düşüncələri barədə nəticə çıxarmaq və s. olar.

Deməli, yaxşı inşə yazmaq üçün mətnin məzmununu yaxşı bilməli, əsas ideyanın nə olduğunu anlamalı, insanın planını düzgün qurmalı və istinadlardan düzgün istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. İnşə şagirdin mətni nə dərəcə mənimsədiyini, Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə bağlı biliklərinin nə səviyyədə olduğunu göstərir. Həmçinin, şagirdin fikirlərini müstəqil ifadə etmək bacarığını ön plana çıxararaq, hər hansı çatışmazlıq varsa, aşkar etməyə kömək edir. İnsanın planlaşdırılmasında şagirdlərin bir sıra çətinlikləri olur: mövzunu anlama bilməmək, girişdə mövzunu düzgün müəyyən etməmək, əsas hissənin suallarını yanlış müəyyən etmək, nəticənin insanın mövzusu ilə əlaqəli olmaması, planın sxeminin düzgün qurulmaması, bəndlərin yanlış formada nömrələnməsi.

İnsanın planını tərtib edərkən ilk növbədə rum rəqəmləri, sonra ərəb rəqəmləri, ardınca hərfi nömrələnmə edilməlidir. Şagirdlər öncə araşdırma aparsa, mövzuya uyğun əlavə ədəbiyyatlar oxuyaraq inşaya hazırlaşsa yaxşı olar. Şagirdlər çox zaman inşə yazarkən bir sıra səhvlərə yol verirlər: mövzuya uyğun olmayan materiallardan istifadə etmək; materialın təmin olunmaması; yazıda ardıcılığın pozulması; hissələrin həcm tələblərinin pozulması; məzmunun plana uyğun olmaması; eyni fikirlərin təkrarlanması; sitatlardan istifadə edə bilməmək (ya həddindən artıq istifadə etmək, yaxud heç istinad etməmək); tarixi, ədəbi, bioqrafik faktların təhrifi; müasirliklə süni əlaqləndirmə; hissələr arasında məntiqi əlaqəsizlik; mənbələrdən uyğunsuz istifadə [7, 49].

Məktəbdə inşə yazılarının təşkili, şagirdlərin analitik düşüncə tərzini və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçündür. Bu yazıların düzgün təşkili, həmçinin mövzunun daha yaxşı dərk edilərək təhlil edilməsi üçün yazdırılır. Ancaq deyə bilərik ki, bəzi məktəblərdə inşə yazılarına çox önəm verilmir. Bu da şagirdlərin müstəqil formada öz fikirlərini ifadə etmələrində çətinlik yaradır. Nəticə olaraq, şagirdlərdə bu həm nitq inkişafına, həm də elmi inkişafa mənfi təsir edir. Fikirlərini əzbər ifadələrlə, cümlələrlə ifadə edən şagirdləri M.İ.Kalinöz zamanında tənqid edirdi: “Nə üçün siz... fikirlərinizi hazır düsturlar şəkildə ifadə etməyə çalışırsınız?... Hazır cümlə ilə danışmağın nə demək olduğunu bilirsinizmi? Bu, o deməkdir ki, sizin düşüncəniz işləmir, yalnız diliniz işləyir. Hazır cümlə ilə siz adamlara təsir edə bilərsiniz? Ona görə təsir edə bilməzsiniz ki, bu cümlələri siz deməyəsiniz də bilirlər. Siz ehtiyat edirsiniz ki, fikrinizi öz sözünüzlə ifadə etsəniz, o qədər gözəl çıxmaz. Cəhd edirsiniz. Onda sizi daha yaxşı dinlərlər və fikriniz dinləyicilərə daha yaxşı çatır”[3, 395].

Məktəb dərslərini və metodik vəsaitləri təhlil edərkən görünür ki, inşə ilə müqayisədə daha çox esse yazı formasına müraciət edilir, ancaq pedaqoji ədəbiyyatda bunlar arasında fərq qoyulmur. “Çox zaman geniş və mücərrəd

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

mövzuda olan ənənəvi inşadan fərqli olaraq esse konkret situasiya ilə bağlı fikir bildirməyi tələb edir və bir çox hallarda bu situasiyaya münasibət birmənalı olur. Məsələn: İnşa mövzusu: “Novruz adət və mərasimləri”. Esse mövzusu: “Novruz bayramında qulaq falı adətinə münasibətim”. Hər hansı bədii əsərlə bağlı inşa yazısında çox zaman əsər və onun müəllifi haqqında məlumatlar, obrazların təhlili verilir. Həmin əsərlə bağlı essədə isə müəyyən obrazın konkret situasiyadakı hərəkətinə münasibət bildirmək tələb olunur və çox zaman mövzu “Mən ... yerinə olsa idim, nə edərdim” kimi ifadə edilir”[8,7].

V sinif dərslərinə və metodik vəsaitdə yazı işi üçün ayrılan tapşırıqlarda daha çox hekayə qurmağa yer verilir. Yazılan inşalar şagirdlərin mənəvi dəyərlərini inkişaf etdirməyə, onların öz komplekslərindən xilas olmağa, texnoloji inkişafa yönəlmişdir.

VI sinif dərslərində birinci bölmənin ikinci mövzusunda “İnşa” adlı mətn var. “İnşa” mətni insan istəyərsə, xəyallarını gerçəkləşdirə bilər mövzusunda. Ancaq VI sinif dərslərində və metodik vəsaitdə inşa yazılarına aid tapşırıqlara yer verilməyib. Fikrimcə, “İnşa” mətnini keçərkən müəllim ev tapşırığı kimi “Bəs siz böyüyəndə kim olmaq istərdiniz?” mövzusunda inşa yazmağı tapşıra bilər.

VII sinif dərslərində inşa tapşırıqların yer verilib. Məsələn, burada təsviri xarakterli inşa kimi “Ana təbiət” bölməsində “Təbiət mühəndisləri” mətnində verilmiş şəkli şərh etməklə, şagirdlərə termit yuvası haqqında inşa yazmaları tapşırılmışdır.

VIII sinif dərslərində inşa tapşırıqlarına geniş yer verilib. Bu sinifdə artıq nəqli, təsviri xarakterli inşa ilə yanaşı, mühakimə xarakterli inşa tapşırıqları da görürük. Metodik vəsaitdə mühakimə xarakterli inşaların yazılması haqqında göstərişlərə də yer verilmişdir.

IX və X sinif dərslərində də inşa tapşırıqlarına geniş yer verilməsə də, hər iki sinfin metodik vəsaitində inşa yazılarının aparılması, yazıların yoxlanılması və səhvlərin aşkara çıxarılması ilə bağlı tövsiyələr verilmişdir. XI sinif dərslərində isə inşa tapşırıqlarına yer verilməmişdir.

Göründüyü kimi, məktəb dərslərində inşa yazılarının nəqli, təsviri, mühakimə xarakterli janrlarına yer verilir. İnşa yazıları haqqında danışarkən onun janrlarını vurğulamadan keçmək olmaz. 9-cu və 10-cu sinif metodik vəsaitində inşanın nəqli, təsviri və mühakimə xarakterli janrları haqqında məlumat verilib. Nəqli xarakterli inşa ən geniş yayılmış yazı növlərindən biridir. Bu inşada şagirdlər hadisələri yaxud, faktları xronoloji ardıcılıqla nəql edir. Nəqli inşada hadisələri təsvir etməklə yanaşı, həmin hadisələri hissələr və müşahidələrlə zənginləşdirmək lazımdır. İnşa ələ emosional şəkildə təsvir edilməlidir ki, oxucu hadisələri sanki canlı gözlə görür, onları yaşayırmış kimi hiss etməlidir. Məsələn, 8-ci sinif dərslərində verilən “Yaxşılıq itmir” mətnində 19-cu tapşırıq kimi “Təhsil imkanları bu gün” mövzusunda nəqli inşa yazın” verilmişdir [4, 21].

Təsviri xarakterli inşalarda şagirdlər mənzərənin, təbiət hadisələrinin və s. təsvirini öz sözləri ilə ifadə etməyə nail olurlar. “Bəzən təsvir xarakterli inşanın iki əşyanın, iki hadisənin, iki mənzərənin müqayisə edilməsi əsasında aparılması uşaqların yaradıcı fəallığını artırır” [6, 50]. Təsviri xarakterli inşada əsas cəhət detallara diqqət yetirilməsidir. Hadisənin yaxud obyektin xüsusiyyətləri, forması, rəngi, görünüşü, səsi və s. geniş formada təsvir olunur. Burada obrazlı ifadələr, epitetlər, bənzətmələr, metaforlardan istifadə təsvirin daha rəngarəng olmasını təmin edir. Məsələn 7-ci sinif dərslərində verilmiş “Təbiət mühəndisləri” mətnində termit yuvası haqqında təsviri xarakterli inşaya yer verilmişdir. “4-cü tapşırıqda şəkildə baxmaqla şagirdlər təsviri xarakterli inşa yazırlar” [8, 79]. 9-cu sinif dərslərində verilmiş “Sizi təbrik edirəm qızlar” adlı mətnindəki şəkildə əsasən təsviri xarakterli inşa yazılması tapşırılır. “Şəkil haqqında təsviri xarakterli inşa yazın” [2, 67].

Şagirdin məntiqi təfəkkürünün inkişafında mühakimə xarakterli inşaların əhəmiyyəti böyükdür. Bu növ inşada şagird konkret bir mövzuya dair şəxsi fikirlərini irəli sürür, mövzunu yaxud, qoyulmuş problemi hərtərəfli analiz edir, müəyyən arqumentlər gətirərək fikirlərini əsaslandırır. Bu şagirdin tənqidi yanaşma qabiliyyətinə və mühakimə yürütmə bacarığını inkişaf etdirir. Məktəb dərslərində mühakimə xarakterli inşaların yazılması VIII sinifdə öyrədilir. Bu sinifdə keçirilən “Mücrü” mətnində 12-ci tapşırıq kimi inşa yazılması tapşırılmışdır. “Elm və sülh cəhalət və müharibəni məğlub edəcək” (Lui Paster) mövzusunda mühakimə xarakterli inşa yazın” [5, 32]. “Duyğular adası” adlı mətnə də 19-cu tapşırıqda inşa yazısına yer verilmişdir. “İnsan əməlləri ilə yaşayır” mövzusunda mühakimə xarakterli inşa yazın” [5, 69].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, məktəb dərslərində və tədris metodikasında yer verilən inşa yazıları, şagirdlərin yazı qabiliyyətlərinin və tənqidi düşüncələrinin inkişafında mühüm rol oynayır. İnşa yazılarının müxtəlif janrlarının (nəqli, mühakimə, təsviri xarakterli inşa) tədrisi şagirdlərin düşüncələrini inkişaf etdirir, müstəqil fikir yürütmə, məntiqi nəticə çıxarma, analitik düşünmə qabiliyyətlərini möhkəmləndirir. Lakin dərslərlərin və metodik vəsaitlərin təhlili göstərir ki, bəzi siniflərdə inşa yazılarına kifayət qədər yer verilmir, bu da şagirdin fikirlərini ifadə etmək bacarıqlarının mənfi təsir göstərir.

İnşa yazılarının düzgün təşkili və tətbiqi, şagirdlərin sərbəst düşüncə ilə fikirlərini müstəqil ifadə etmələri ilə yanaşı, qrammatik və dil bilgilərini də gücləndirir. Şagirdlərin yazı yazarkən qarşılaşdıqları əsas problemlər uyğun materialları tapa bilməmək, yazıda məntiqi ardıcılığa riayət etməmək və sitatlardan düzgün istifadə edə bilməmək

məsələlərlə bağlıdır. Daha çox istiqamət verici materialların, yazı texnikası ilə bağlı metodik təlimatların göstərilməsi bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün vacibdir.

Həmçinin, dərslərdə inşa yazılarına çox yer verilməməsi və ya daha çox mövzuların esse yazı növünə yönləndirilməsi şagirdlərin yazı janrlarını anlamaqda, eləcə də dərin düşünmə və yaradıcı təfəkkür inkişafına mane ola bilər. Bu baxımdan, metodik göstəriş və dərslərdə inşa yazılarının təşkili ilə bağlı daha ətraflı təlimatların verilməsi və onların müxtəlif siniflərdə davamlı olaraq tətbiqi tədris prosesinə əhəmiyyətli təsir edə bilər.

Nəticədə bunu deyərək ki, inşa ancaq yazı bacarığının inkişafı üçün deyil, eyni zamanda şagirdlərin düşünmə, tədqiq etmə, müstəqil fikir bildirmə və nəticə çıxarma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün güclü vasitədir. Dərs proqramı və dərslərdə bu sahəyə daha geniş yer verilməsi və mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması təhsil standartlarını yüksəldəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı, "Qismət", 2014, 384 səh.
2. Cavadova S. 9-cu sinif Azərbaycan dili metodik vəsaiti, Bakı, "Şərq-Qərb", 2020, 200 səh.
3. Əsrafov R. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Dərslər, Bakı, "ADPU"-nəşriyyatı, 2020, 458 səh.
4. Hacıyev T., Bəktəşi S., Hüseynova Y., 9-cu sinif Azərbaycan dili dərsləri, Bakı, "Şərq-Qərb", 2024, 200 səh.
5. Hacıyev T., Bəktəşi S., Vəliyeva M., Hüseynova Y., 8-ci sinif Azərbaycan dili dərsləri, Bakı, "Şərq-Qərb", 2023, 176 səh.
6. Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktəşi S., 10-cu sinif Azərbaycan dili metodik vəsaiti, Bakı, "Şərq-Qərb", 2017, 208 səh.
7. Nəhmətova K. Yazı işinin təşkili metodikası, Bakı, "TİPİ", 2020, 98 səh.
8. Rüstəmov A., Allahverdi H., Cəfərova D., Məmmədova S., Azərbaycan dili 7-ci sinif metodik vəsaiti, Bakı, "Altun kitab", 2018, 176 səh.

İNŞA YAZILARININ ŞAĞİRDƏLƏRİN YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA ROLU XÜLASƏ

Məqalədə inşa yazılarının tədrisdə əhəmiyyəti vurğulanır, şagirdin yazı bacarığını, qrammatik biliklərini, müstəqil fikir bildirmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdə inşa yazılarının mühüm rolu olduğu qeyd edilir. Məqalədə inşa yazılarına çox yer verilməsinin, həmçinin onların metodik göstərişlərinin artırılmasının tədris prosesini daha səmərəli edəcəyi bildirilir.

Bu məqalədə inşa yazılarının şagirdlərin yazı bacarıqlarının inkişafındakı rolu və məktəb dərslərində inşa yazılarına verilən diqqət təhlil edilir. Şagirdin fikirlərini düzgün və müstəqil şəkildə ifadə etmə, həmçinin yardımcı və tənqidi yönümlü düşünməsinin inkişaf etdirilməsi vurğulanır. İnşa yazılarının təşkilindən və bəzi çatışmazlıqlardan danışılır. Bəzi siniflərdə inşa yazılarına kifayət qədər yer verilmir. Esse yazıların inşadan fərqi izah edilir. Dərslərdə 5-ci sinifdən 11-ci sinifə qədər olan inşa yazılarına verilən tapşırıqlar təhlil edilir, inşa yazılarının tətbiqi, həmçinin məzmunu ilə bağlı nümunələr göstərilir. VIII sinifdə artıq mühakimə xarakterli inşa yazılarının keçirilməsi vurğulanır. 9-10 cu siniflərdə inşa növləri haqqında göstərişlər olsa da, praktiki tətbiqi yetərincə geniş əhatə olunmur. Burada həmçinin şagirdlərin inşa yazılarını yazarkən qarşılaşdıqları əsas çətinliklər qeyd olunur, bu problemlərin həll edilməsi üçün dərslərdə daha çox bu mövzunun həll edilməsi üçün istiqamətləndirici materialların verilməsinin əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: inşa, dərslər, yazı, tədris, esse, şagird, inkişaf

Роль написания эссе в развитии письменных навыков студентов РЕЗЮМЕ

В статье подчеркивается значение написания эссе в образовании, отмечается, что написание эссе играет важную роль в развитии у студента письменных навыков, грамматических знаний, умения выражать независимое мнение. В статье утверждается, что предоставление большего места рефератам, а также расширение их методических указаний позволит сделать процесс обучения более эффективным.

В данной статье анализируется роль написания эссе в развитии письменных навыков учащихся, а также внимание, уделяемое написанию эссе в школьных учебниках. Особое внимание уделяется правильному и самостоятельному выражению мыслей ученика, а также развитию полезного и критического мышления. Обсуждаются организация рефератов и некоторые недостатки. На некоторых занятиях сочинениям не отводится достаточно места. Объясняется разница между эссе и эссе. В учебниках анализируются задания на сочинения с 5 по 11 класс, показаны примеры применения и содержания сочинений. В 8 классе уже упор делается на суждения сочинений. Хотя инструкции о видах сочинений в 9-10 классах имеются, их практическое применение освещено недостаточно. Также упоминаются основные трудности, с которыми сталкиваются студенты при написании рефератов, и подчеркивается важность предоставления в учебниках методических материалов по решению данной темы для решения этих задач.

Ключевые слова: эссе, учебник, письмо, обучение, эссе, ученик, развитие.

**The role of essay writing in developing students' writing skills
SUMMARY**

The article emphasizes the importance of essay writing in education, noting that essay writing plays an important role in developing students' writing skills, grammatical knowledge, and the ability to express independent opinions. The article argues that providing more space for essays, as well as expanding their methodological instructions, will make the learning process more effective.

This article analyzes the role of essay writing in developing students' writing skills, as well as the attention paid to essay writing in school textbooks. Particular attention is paid to the correct and independent expression of student thoughts, as well as the development of useful and critical thinking. The organization of essays and some shortcomings are discussed. In some classes, essays are not given enough space. The difference between essays and essays is explained. The textbooks analyze essay assignments from grades 5 to 11, and show examples of the application and content of essays. In grade 8, the emphasis is already on essay judgments. Although there are instructions on the types of essays in grades 9-10, their practical application is not sufficiently covered. The main difficulties that students face when writing essays are also mentioned, and the importance of providing methodological materials in textbooks on solving this topic for solving these problems is emphasized.

Keywords: essay, textbook, letter, training, essay, student, development.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova